

A KIJEVI OROSZORSZÁG MEGÍTÉLÉSE A LEGÚJABB SZOVJET SZAKIRODALOMBAN

Az óorosz állam (Kijevi Rusz) megítélése nemcsak napjaink historiográfiájának problémája, hanem a múlt századi történettudománytól kapott „örökség”.¹ Az utóbbi időben inkább a hangsúlyok változtak: a normann-kérdést háttérbe szorítani látszik a feudalizmus-vita, amely az 1960-as évek óta állandóan napirenden van,² és az 1980-as évek irodalma is számos adalékkal járult hozzá.

A kardinális kérdés továbbra is az, feudális államnak kell-e tartanunk a Kijevi Oroszországot vagy sem. Három, végkövetkeztetéseiben egymástól eltérő felfogás alakult ki. Az első, a Grekov teremtette iskola³ folytatása, eszerint a Kijevi Ruszt már a 11. században feudális államnak kell tekinteni. Az álláspont képviselői meglévőnek tartják a feudalizmus minden sajátos vonását: a feudális nagybirtoktól a vazallitás orosz változatáig.⁴ A tradicionális felfogást bíráló álláspontok egyike Goremikina munkásságában nyer kifejtést.⁵ A nevezett szerző a Kijevi Oroszországban a rabszolgatartó formáció kialakulása mellett tör lándzsát. A bírálók más csoportja (legmarkánsabb képviselőjük Frojanov)⁶ az államalakulás utáni folyamatokban is a törzsi-nemzetiségi viszonyok lassú bomlását látja a felszín alatt; így az egész tatárjárást megelőző időszakot nem nevezi feudálisnak. Az általuk használt prefeudális (vagy a feudalizmus kialakulásának közvetlen előzményeire utaló „dofeodalnij”) jelző azt hivatott kifejezni, hogy vannak a feudalizmus irányába mutató jelenségek, ezek szaporodnak is, a tendencia a feudális viszonyok kialakulása irányába mutat, de a kijevi korszak még nem a kialakult feudalizmus!

Az álláspontok elhatárolódása az egyes részletkérdésekben azonban nem ennyire éles. Ezt a fejedelmi hatalom megítélésével tudjuk a legplasztikusabban bemutatni.⁷ A fejedelmi hatalom eredetéről úgy vélekedik mind Ribakov, mind Frojanov és Goremikina is, hogy az a törzsfői hatalomból ered, amely már a varégek bejövetele előtt kialakult. Ezzel ellentétes Janyin, Aleskovszkij, Alekszejev nézete, ők Novgorod és Szmolenszk példájából kiindulva a fejedelmi hatalmat idegen eredetűnek vélik. A fejedelmi hatalom természetét és politikai tartalmát illetően másképp polarizálódtak az álláspontok. Cserepnjin (valamint Ribakov, Rapov, Janyin) a fejedelem helyzetét a bojársággal való küzdelem alakulásából vezették le, ebből kiindulva értelmezték Oroszország egymástól eltérő fejlődésű részeinek (Novgorod, Vlagyimir-Szuzdal, Kijev) fejlődését. Goremikina szemében a fejedelem a rabszolgatartó, vele szemben képviseli az obscsina érdekeit a vecse. Frojanov álláspontja szerint a fejedelmi hatalom az egész közösség érdekeit kifejezi, de változó módon: a 9–10. században még elsősorban törzsi-nemzetiségi vezető, de még a 11–12. században is erősen függ a vecsétől, bár igazságszolgáltatási funkciója és az egyház támogatása hatalmát a korábbiakhoz képest megnövelte. Mégis: a fejedelem függetlenségének záloga a druzsina, de az sem feltétlenül a fejedelmi akarat végrehajtója. A vazallitás és a fejedelmi földtulajdon kérdésében a tradicionális felfogás és a Frojanov-i koncepció áll szemben egymással. Grekov, Ribakov és Rapov feudalizmus-értelmezésükből következően a nagybirtokra épülő vazallitás létét vallják, úgy vélik, a vérségi viszonyok helyettesítik a vazallusi szerződéseket. Ezt Ribakov kiegészítette azzal, hogy a

vazallítás viszonyait az erő pozíciói befolyásolták. A vazallítás fogalmát Frojanov is alkalmazza, de értelmezésében az orosz szisztéma nem a földadományokon nyugodott, hanem a jövedelem-adományokon, amely a 10–11. században az adók (dany) egy részének átengedéséből, később a „táplálás” (kormlenyije) rendszeréből állt. Frojanov differenciáltan kezeli a senioritas fogalmát is, úgy véli, különbséget kell tenni genealógiai és politikai senioritas között, mivel a kettő nem esik egybe. A Frojanov nézeteit osztó Petrov még hozzáteszi, hogy a földmagántulajdon és a feudális nagybirtok a Kijevi Rusz számára ismeretlen volt, csak a moszkvai korszakban jött létre.

A feudális Kijevi Oroszország hagyományos felfogását vallók elvetették mind Goremkinának az orosz rabszolgatartás mértékétől, mind Frojanovnak a törzsi-nemzeti kötelek szívos továbbéléséről alkotott teóriáját. Egyik szerző⁸ mindkét irányban gyakorolt kritikája Marx „A 18. század titkos diplomáciája” c. munkájának orosz vonatkozású megjegyzéseire épül. Marx e munkájának szaktudományos alapjait vizsgálta legújabbban Szvák Gyula, és kimutatta, hogy a marxi megállapítások nem egy pontja később, a „Kronológiai kivonatok”-ban módosult.⁹ Valamint az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a „titkos diplomácia” írásakor Marx csak Karamzin történeti munkájára támaszkodott.

A feudalizmus problematikán belül az utóbbi időben fontos hely jutott a Kijevi Oroszország városfejlődésének. Minden városokkal foglalkozó munkában azonban zavarónak tűnik számunkra a „város” fogalma. A városokról nem a nyugat-európai értelemben beszélnek – ilyen a Kijevi Oroszországban nincs is –, de összehasonlításra sem kerül sor. Nem határolódik el a város a falusias jellegű településektől sem,¹⁰ így születhetett olyan eredmény, mely szerint Tyihomirov háromszáz városról beszélt, Kuza pedig 414-et említ, de a régészetileg feltárt, megerősített települések számát 1500-ra taksálja.¹¹ A magunk részéről a Kijevi Rusz városain – ha át is vesszük a szovjet szakirodalom szóhasználatát – általában települést értünk; amelyek közül kiemelkedő szerep jutott a védelem szempontjából megerősített adminisztratív-igazgatási központoknak. A „legvalódiabb”, Bizánchoz és az arab világ központjaihoz mérhető városok voltak a távolsági kereskedelem központjai, mint pl. Kijev és Novgorod. Ilyen típusúakat a „Földközi-tenger visszahódítása előtt a Nyugat nem ismert”.¹²

A városok megítélésével kapcsolatban két koncepció körvonalai rajzolódtak ki. Az egyik a Frojanov-féle „leningrádi iskola” megfogalmazásában,¹³ a másik a kijevi történészek nevéhez fűződik.¹⁴ A kijevi történészek, Kotljar és Tolocsko a hagyományos felfogás talaján állnak, tudniillik a keleti szláv területek igen korai feudalizációját vallják: „A keleti szláv társadalom feudalizációja a 8–9. században elősegítette a városok mint kézműipari-kereskedő és adminisztratív központok kialakulását.”¹⁵ Vizsgálódásaik azonban nem terjednek ki a Kijevi Rusz egészére, hanem szűkebb körben mozognak: Kotljar a halics-volhíniai városok létrejöttét, Tolocsko pedig Kijev szerepét vizsgálta.¹⁶ Mindkettejük kutatói módszerére jellemző a régészeti anyagra való erőteljesebb támaszkodás, de Tolocskonál a régészet prioritása mindvégig megmarad az írott forrásokkal szemben, Kotljar monográfiájában az arány fordított. Kotljar a régészeti adatokat a városok keletkezési idejének a távolabbi múltba vetítésére használja fel. Ezekre az általa sem igazán városoknak tartott 6–9. századi települések jelölésére vezeti be az „embrionális város” (gorod-zarodis) terminust. Hangsúlyozza továbbá, hogy ezek zöme nem alakult át feudális várossá; ez utóbbiakra a valódi (podlinnij) jelzöt használja.¹⁷ Úgy véljük, a terminusokban uralkodó zavart nem sikerült mérsékelnie, a „város” fogalmon belüli dif-

ferenciálással, mégis egy lépést tett előre. Tolocsko Kijevet a feudális földbirtokok központjának nevezi, fontos gyakorlati eredmény annak tisztázása, hogy a kereskedelem és a kézműipar mellett a 10–13. századi Kijev életében a mezőgazdasági tevékenységnek igen fontos szerepe volt.¹⁸ A városfejlődés régészeti oldalról való megközelítése inkább a települések fejlődésének korai szakaszához nyújtott adalékot. Kimutatták, hogy a korai települések és a 10–11. századi városnak nevezett helységek nem esnek egybe. Eme elentmondás folodását Dubov a Városok „áthelyeződésével” magyarázta; Tolocsko pedig a centrum és periféria fejlődésének egyenetlenségére utalt, amely egyes települések számára zsákutcát jelentett.¹⁹

A városok keletkezésével kapcsolatban is új nézeteket dolgoztak ki a leningrádi kutatók.²⁰ A centrális szerepet betöltő települések kialakulására nem állítottak fel abszolút kronológiát, úgy vélik, ez „akkor következett be, amikor a társadalom olyan bonyolult organizmussá vált, hogy koordináló központ nélkül további működése lehetetlen.” Ez az állapot pedig a törzsi-nemzetségi szervezet kései szakaszára jellemző, amikor a törzsnél nagyobb egyesületek (törzsszövetségek) jönnek létre; a központok a törzsi hatalmat megtestesítő előkelők (sztarejsina), a fejedelem (knyaz) és a népgyűlés (vecse) hatalmi, politikai, kultikus centrumai.²¹ Azt a változást, amelyet a régészet a 10–11. századi településeknél jelzett (ezt vette át Kotljar is) azzal magyarázzák, hogy ekkorra a vérségi alapon szervezett társadalmi viszonyok helyébe a területiális alapokon nyugvó társadalmiszerveződés lépett.²² A szerzők a szakirodalom korábbi álláspontjával szemben, amely Novgorodot speciális képződménynek tekintette,²³ úgy vélik, hogy a tatárjárás előtti időszakban Novgorod fejlődése nem egyedi, hanem ez a tipikus: a város politikai életének meghatározó eleme, a szabad fegyverforgatók (voi) gyülekezete (vecse), a felfegyverzett obscsinával azonosítható.²⁴ A területi alapokon való szerveződés egysége a voloszty, amely Frojanov-Dvornycsenko értelmezésében nem a fejedelmi birtok alapja, mint régóta és sokan vélik, hanem a város mint központ „vonzáskörzetét”, azaz egy területi szervezeti egységet jelöl, amely önmagában szuverén. Frojanov hasonlatával az antik poliszhoz hasonlítható. A város-állam (gorod-goszudarsztvo, gorod-voloszty) irányítása az obscsina kezében van, erre vonatkoznak azok a kitételek az évkönyvekben, amelyek „a kijeviek”, „a szmolenszkieket” stb. emlegetnek. (A területi alapokon szervezett társadalom már nem a törzsek neveivel jelöli az egyes csoportokat.) A területi alapon szervezett közösségnek nemcsak a központban élők, hanem az egész voloszty területén lakók a tagjai; az élükön álló tisztségviselő a fejedelem, aki nem függetlenítheti magát az obscsina akaratától, őt „hívják”, a fejedelmi székbe „ültetik”, megállapodást (rjad) kötnek vele, korlátozzák a háború és béke kérdésében. A vecse és a fejedelem nem állítható egymással szembe, mindkettő ugyanarról a töről fakad. Frojanov szerint a fejedelmi hatalom nem monarchisztikus hatalom, ennek csak lehetőségét hordozza magában.²⁵ A druzsina a fejedelem fegyveres különhatalmának létezéséről tanúskodik,²⁶ ez azonban a 11–13. század első felében nem elegendő a vecse háttérbe szorításához. Ezt az elméleti alapot fejtette ki részletesebben Dvornycsenko legfrissebb munkája is.²⁷ Cáfolta azt a nézetet, hogy a vecse irányítása a bojárság kezébe került volna, a szociális konfliktusokat a vecse egyes csoportjai közti harcnak ábrázolja. Az egyes volosztyok szaporodását a kolonizáció eredményének, a széttagolódást pedig a gazdasági, politikai sajátosságok következményének tekinti. A feudális jelzőt azonban elvitatja mellőle, mivel a Kijevi Ruszban a feudális viszonyok még nem alakultak ki: „az erős fejedelmi

hatalom, a hatalmas uralkodó osztály és a sokezres létszámú függő népelem – ez nem más, mint egyes történészek képzeletének szüleménye.”²⁸ Feudális viszonyokról csak a moszkvai állam keretei között beszélhetünk.

A leningrádi iskola elméleti eredményeit Frojanov és Dvornycsenko Novgorod, Polock, Szmolenszk és Kijev történeti anyagán illusztrálják.²⁹ Ezen gondolatok jegyében fogant legújabban Krivosejev munkája,³⁰ amely Vlagyimir-Szuzdal viszonyain mutatja be, hogy a 12–13. század fejlődésében csak az alakulóban lévő feudális fejlődés nyomai érhetőek tetten.

Nem viták, hanem egy évforduló világitott rá, mennyi megoldatlan kérdést rejt magában az eddig háttérbe szorult egyháztörténet. Ramm munkáját leszámítva³¹ tulajdonképpen egyedül Scsapov kutatásai fordultak az egyháztörténet felé.³² Vlagyimir fejedelem megkeresztelkedésének ezredéves évfordulója állította reflektorfénybe a pravoszláv egyház történetét.³³ Árnyaltabb kép rajzolására van szükség a Rómához és a katolicizmushoz való viszony esetében, a tizedfizetés szokásának eredetét és módját illetően, az egyházi birtok kialakulásának kérdésében (a feudalizmus problémával összefüggésben). Az árnyaltabb kép rajzolására gondolunk akkor is, midőn Oroszország egyes részeit ért különböző hatások felvázolását tartjuk szükségesnek. Kuzmin vetette fel legújabban, hogy a Kijevi Ruszt nyugat felől nemcsak Róma és a Német-Római Birodalom irányából érhettek hatások: mindeddig figyelmen kívül maradt az ezredfordulóig az aktív ír miszsiós tevékenység és az akkor még fennálló ariánus közösségek hatása. Néhány erre utaló jelenséget sorol fel Kuzmin, pl. a kijevi barlangkolostort alapító tizenkét szerzetes száma, a püspökök választhatóságáról tanúskodó esetek. Az arianizmus esetleges térhódítása mellett úgy is érvel a szerző, hogy az jobban megfelelt a katonai demokrácia stádiumában lévő társadalom elképzeléseinek, mivel a tényleges hatalom még nem szakadt el a társadalomtól.³⁴

Úgy véljük, ugyancsak a társadalom osztályokra bomlása befejezetlenségének, a fejlődési hatalom instabil voltának a kifejeződése a pogány szokások hosszú idejű fennmaradása. Ez olyan mértékű volt, hogy szokás ún. kettős hitről (dvojeverije) beszélni.³⁵ A kereszténység lassú ütemű térhódítása,³⁶ alapvetően városokra korlátozódó volta, az egyházszervezet kiépülésének üteme³⁷ nézetünk szerint szintén a feudalizáció folyamatával párhuzamosan zajlik, így a tatárjárás előtti időszakban nem is ér véget.

Több részletkérdésben is hangot adtunk annak a véleményünknek, hogy a Kijevi Rusz államiságának megítélésében Frojanov és a „leningrádi iskola” nézetei elfogadására hajlunk. Ez az álláspont a grekovi elképzeléseknél objektívebb képet tudott rajzolni a 11–13. századi Oroszországról. Ezt azzal a módszerbeli változtatással sikerült elérnie, hogy szakított a grekovi prekoncepcióval, amely mindenáron a feudalizmus „skatulyájába” akarta a korai orosz fejlődést szorítani, és bizonyító tényanyagát is ennek megfelelően válogatta. Frojanovék szakítottak a merev formációs szemlélettel, amelytől a másik oldali kritika (Goremikina) nem mentes (a rabszolgatartó formáció hangsúlyozása). Frojanov Kijevi Rusz-képe egyidejűleg mutat rá azokra a jelenségekre, amelyek a feudális fejlődés csíráit hordozták, és a fejlődés lassú ütemére.

Az oroszországi feudális viszonyok kialakulásának elhúzódozó üteme az egyetemes történet felől megközelítve jól beilleszthető a 11–13. századi Európa képébe.³⁸ Szűcs Jenő szerint az „1200 körüli időig úgy látszik, hogy rokon vonásokkal egy autochton kelet-európai feudalizmus van formálódóban.” „A korai kijevi állam azért olyan érdekes képzet, mert felvillantotta a lehetőségét Európa keleti pólusán egy ahhoz fogható „eredeti”

későantik-barbár szimbiózisnak, ami a megelőző századokban Nyugaton római-frank relációban játszódott le.”³⁹ Bizonyos, hogy a Kijevi Ruszt számos bizánci hatás érte, ezek között szerepet kell juttatni annak is, hogy a későantik Bizánc gazdasági-társadalmi viszonyai a 11–12. századra az adott állami keretek között egy igen lassú evolúció eredményeként fejlődtek tovább. Talán Bizánc és a Kijevi Rusz viszonylatában is érvényes lehet Makkai megállapítása,⁴⁰ hogy nem csupán egyes elemek, hanem egész rendszerek hatásával kell számolnunk a feudalizmus „expansziója” során.

JEGYZETEK

1. Ld. erről Szvák, Gy.: The Outline of the Historiography of „Russian Feudalism”. In: Hungaro-Slavica 1988. Budapest, 1988, 203–220.
2. Az 1960–70-es évek vitáiról ld. *Filippov, Sz.*: Az 1960–70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmus-kori Oroszország fejlődéséről. – Világtörténet 1984/3. 24–46.
3. *Grekov, B. D.*: Feodalnie otnosenija v Kievskom gosudarstve. Moskva–Leningrad 1937.; *Uő.* Kievskaja Rus. Moskva–Leningrad 1949.; *Uő.*: Krest’ane na Rusi. Moskva–Leningrad 1952.
4. Főbb képviselői és műveik *Ribakov, B. A.*: Novaja koncepcija predistorii Kievskoj Rusi. – Istorija SSSR 1981/1–2. 55–75.; *Uő.*: Kievskaja Rus i russkie knazestva. Moskva 1984.; *Rapov, O. M.*: Knažeskie vladenia na Rusi v X-pervoj polovine XIII vv. Moskva 1977.; *Čerepnin, L. V.*: Formirovanie krest’anstva na Rusi. In: Istorija krest’anstva v Evrope. I. Moskva 1985. 314–349.; *Pašuto, V. T.*: Istoričeskoje značenie perioda feodal’noj razdroblennosti na Rusi. In: Polša i Rus. Moskva 1974. 9–17.: Puti razvitija feodalizma. red. *Novoselcev, A. P.*, *Pašuto, V. T.* *Čerepnin, L. V.* Moskva 1972.; *Kotl’ar, N. F.*: Formirovanije teritorij i voznikovenie gorodov Galicko–Volinskoj Rusi. Kiev 1985.
5. *Goremikina, V. I.*: K probleme istorii dokapitalističeskikh obšestv. Minsk 1970.; *Uő.* O genezise feodalizma v Drevnej Rusi – Voprosi Istorii. 1987/2. 78–100.
6. ld. összefoglaló műveit: *Frojanov, I. Ja.*: Kijevskaja Rus. Moskva 1974.; *Uő.* Kijevskaja Rus. Leningrad 1980.; *Frojanov, I. Ja.–Dvorničenko, A. Ju.*: Stanovlenie i razvitie ranneklassovih obšestv. Leningrad 1986.; *Uő.* Goroda-gosudarstva Drevnej Rusi. Leningrad 1988.
7. ld. erre összefoglalóan *Petrov, A. V.*: Knažeskaja vlast’ na Rusi X–XII vv. v. novejšej otečestvennoj istoriografii. In: Genezis i razvitie feodalizma v Rossii. Leningrad 1983. 82–90.
8. *Kizilov, Ju. A.*: Spornie voprosi istorii russkogo feodalizma. – Istoria SSSR 1973./5. 146–165.
9. Szvák, Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest 1988. 191–221.
10. *Rapov, O. M.*: K voprosu o zemelnoj rente v Drevnej Rusi v domongolskij period. – Vestnik MGU seria istorii. 1963./1.
11. *Tihomirov, M. N.*: Drevnerusskie goroda. Moskva 1956. 32–43.; *Kuza, A. V.*: Goroda v socialno-ekonomičeskoj sisteme drevnerusskogo gosudarstva X–XIII. vv. In: KSIA AN SSSR 1884. vip. 179. 3–11.
12. *Szűcs, J.*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 56.
13. ld. *Frojanov–Dvorničenko*: Id. m. 1986., *Uő.*: Id. m. 1988.
14. *Kotl’ar*: Id. m.; *Toločko, P. P.*: Drevnij Kiev. Kiev 1983.; *Uő.* Ob odnom iz putej drevnerusskogo feodalnogo goroda. In: Miždunaronij zjizd slavistiv. Istorija, kultura, folklor ta etnografija. Kiev 1988. 96–104.
15. *Kotl’ar*: Id. m. 7.
16. *Toločko*: Id. m. 1983.
17. *Kotl’ar*: Id. m. 5–23.
18. *Toločko*: Id. m. 1983. 130–137.
19. Archeologičeskie pamatniki. Leningrad 1978.; *Dubov, I. V.*: K probleme perenosza gorodov v Drevnej Rusi. In: Genezis i razvitie feodalizma v Rossii. Leningrad 1978.; *Toločko*: Id. m. 1988.
20. *Frojanov–Dvorničenko*: Id. m. 1986. 199–311.
21. Uo. 215–216.
22. Uo. 225–226.
23. *Janin, V. L.–Aleškovskij, M. H.*: Proišoždenie Novgoroda. – Istoria SSSR 1971./2.
24. ld. még erre *Frojanov*: Id. m. 1980. 150–244.
25. *Frojanov–Dvorničenko*: Id. m. 1986. 311.
26. *Frojanov*: Id. m. 1980.

27. *Dvorničenko, A. Ju.*: Evolucija gorodskoj obščini i genezis feodalizma na Rusi. – Voprosi istorii. 1988./1 58–73.
28. Uo. 67.
29. *Frojanov-Dvorničenko*: Id. m. 1986. 227–311
30. *Krivošejev, Ju. V.*: Social'naja borba i problema genezisa feodalnih otnošenij v Severo-Vostočnoj Rusi XV- načala XIII vv. – Voprosi istorii 1988./8. 49–64.
31. *Ramm, B. Ja.*: Papstvo i Rus v X–XV vv. Moskva–Leningrad 1959.
32. *Ščapov, Ja. N.*: Cerkov' v sisteme gosudarstvennoj vlasti Drevnej Rusi. In: Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie. Moskva 1965. 279–354.; *Uč.* Z istorii davnorusskoj cerkvi X–XII st. – Ukrainskij istoričnij žurnal. 1967./9. 87–93.; *Uč.* Knažeskie ustavi cerkov' v drevnej Rusi XI–XIV. vv. Moskva 1972.; *Uč.* Drevnerusskie knažeskie ustavi. Moskva 1976.
33. *Rapov, O. M.*: O date prinatija hrist'ianstva knazem Vladimirom i kiev'lanami. – Voprosi istorii. 1984./6. 34–47.; *Uč.* O vremeni i obstojatelstvach kreščenia Novgoroda Velikogo. – Vestnik MGU seria istorii. 1988/3.; *Ovčinnikov, V. G.*: Pravoslavnaja cerkov' v istorii našej strani. – Voprosi istorii 1988./5. III–121.; „Kreščenje Rusi” v trudah russkih i sovetskih istorikov. Moskva 1988.
34. *Kuzmin, A. G.*: „Kreščenie Rusi”. Konceptii i problemi. In: „Kreščenie..” 1988. 3–56.
35. Id. pl. *Kartašev, A. V.*: Očerki po istorii russkoj cerkvi. I. Paris 1959.; újabban *Ribakov, B. A.*: Jazičestvo drevnej Rusi. Moskva 1987.
36. *Kuzmin*: Id. m. 56.
37. *Ščapov*: 1976.
38. *Makkai, L.*: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek Európában. – Történelmi szemle 1976./1–2. 257–277.; *Szűcs J.*: Id. m. 55–57.
39. *Szűcs J.*: Id. m. 57.
40. *Makkai, L.*: Az európai feudális rendszer genezise, működése, fejlődése. (Előadások a Történettudományi Intézetben., 2.) 1986.